

*Prof. dr Nevena Petrušić*  
*Prof. dr Slobodanka Konstantinović Vilić*

Pravni fakultet Univerziteta u Nišu

## **MODELI RODNE SENZITIVIZACIJE OBRAZOVANJA PRAVNIKA/PRAVNICA\***

*Obrazovanje, njegovi sadržaji i prakse predstavljaju moćne instrumente za reprodukciju rodnih odnosa, ali su istovremeno i ključni faktor promena aktuelnog rodnog režima, demokratizacije i modernizacije društva. Stoga se u savremenim društvima, posebno u onim tranzicionim, kakvo je naše, obrazovnim institucijama nameće obaveza da svojom delatnošću menjaju društveni kontekst i budu promotori ideje rodne ravnopravnosti, osnovnog postulata demokratije, jednakosti i pravde i ključne odrednice održivog razvoja društva u novom milenijumu. S obzirom na to da je univerzitetsko obrazovanje u stanju da oblikuje mlade i otvori im nove perspektive u izboru načina života i konstruisanju novih formi i sadržaja rodnih identiteta, ostvarivanje rodne ravnopravnosti nije moguće bez rodne senzitivizacije obrazovanja.*

*U radu su razmotrena dva modela integrisanja rodne perspektive u univerzitetsko obrazovanje. Prvi model su ženske/rodne studije, koje su najznačajniji resurs u proizvodnji i prenošenju znanja o rodnim odnosima jer uspešno dekonstruišu kulturu patrijarhata i podstiču razvoj kritičke i rodno senzibilisane svesti o društvenim odnosima, procesima i politikama, pripremajući tako mlade ljude za efikasno i aktivno demokratsko građanstvo i novo rodno partnerstvo u privatnom i javnom životu. Drugi model su pravne klinike za ženska prava, inovativni i interaktivni program rodnog obrazovanja budućih pravika/pravnica, koji je po svojoj suštini specifični modalitet pravnih studija roda. Učešćem u ovom programu obuke, studenti/studentkinje se usmeravaju na rodno sagledavanje dominantnih pravnih teorija i koncepcija, a kroz pružanje pravne pomoći klijentkinjama stiču neposredni uvid u instance opresije, marginalizacije i diskriminacije žena. Na taj način, oni razvijaju svoje prav-*

---

Nevena Petrušić, [nevena@prafak.ni.ac.rs](mailto:nevena@prafak.ni.ac.rs), Slobodanka Konstantinović Vilić, [boba411@gmail.com](mailto:boba411@gmail.com).

\* Rad je rezultat istraživanja u okviru projekta Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije, br. 179046: Zaštita ljudskih i manjinskih prava u evropskom pravnom prostoru.

*ničke kompetencije i vještine i sposobnost za kritičku analizu rodno neutralnih zakona u aktuelnom socio kulturnom kontekstu.*

**Ključne reči:** Rodna ravnopravnost; Univerzitetsko obrazovanje; Rodna senzitivizacija.

## 1. MEĐUNARODNI STANDARDI RODNE SENZITIVIZACIJE OBRAZOVANJA

U savremenim demokratskim društvima, obrazovanje je osnovni kanal preko kojeg se prenose i promovišu vrednosti slobode, socijalne pravde i jednakosti. Sastavni deo ovih vrednosti jeste rodna ravnopravnost (*gender equality*), koja označava ravnopravnu zastupljenost, moć i učešće oba pola u svim sferama javnog i privatnog života, ali i pravo da se bude različit.<sup>1</sup> Praksa potvrđuje da je rodna ravnopravnost pokazatelj nivoa razvoja ljudskih prava i demokratičnosti društva i da predstavlja ključnu odrednicu strategije humanog i održivog razvoja u novom milenijumu.

S obzirom na to da je univerzitetsko obrazovanje jedan od moćnih instrumenata društvenih promena, za ostvarivanje rodne ravnopravnosti neophodno je integrisanje rodne perspektive u nastavne kurikule,<sup>2</sup> kao i promovisanje žena u nauci i visokom obrazovanju, kako bi se obezbedila njihova puna participacija i otvorila mogućnost da visoko kvalifikovane žene učestvuju u procesu donošenja svih važnih odluka u društvu. To je put ka emancipaciji žena i prevladavanju još uvek snažnih i duboko ukorenjenih tendencija patrijarhalne diskriminatorne strukture odnosa među polovima.

U međunarodnim dokumentima posvećenim unapređenju rodne ravnopravnosti, obrazovanje je prepoznato kao jedno od ključnih područja delovanja. *Konvencijom o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženama* iz

---

<sup>1</sup> Vid. EG-S-MS: Završni izveštaj o aktivnostima grupe specijalista za mainstreaming, Savet Evrope, Generalna direkcija za ljudska prava Saveta, Strazbur 2004, 7. Kao što se naglašava u izveštaju *Integrirani pristup ravnopravnosti muškaraca i žena* Grupe specijalista za buduće prioritete, strategije i metode rada u oblasti ravnopravnosti žena i muškaraca, koju je formirao Upravni odbor za ravnopravnost žena i muškaraca Saveta Evrope, „Ravnopravnost polova je suprotna neravnopravnosti polova, a ne razlikama između njih“, ravnopravnost polova omogućava da se „razlike i različitosti pretvore u prednosti“. Prema rečima Manuele Silve, članice Grupe, „Ravnopravnost polova je zajednički cilj žena i muškaraca, kao stvarnih ljudskih bića, u smislu definicije, zaštite i promocije ljudskih prava kao i izgradnje slobodnijeg i demokratskijeg društva koje ima veću odgovornost za svoju vlastitu budućnost.“ – Vid. *Novi društveni ugovor između žena i muškaraca*, Zbirka radova, Strazbur 7–8. decembar 2000, 8.

<sup>2</sup> Vid. D. Gavrilović, „Obrazovanje i edukacija kao preduslov za prevazilaženje teškoća u implementaciji etičkih i pravnih normi rodne ravnopravnosti u društvenoj sredini“, *Temida, Časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu* 3/2008, 27.

1979. godine (*CEDAW*), postavljen je međunarodni standard za ravnopravnost žena i muškaraca.<sup>3</sup> Njome su se, pored ostalog, države obavezale da otklanjaju tradicionalno shvatanje o ulogama muškaraca i žena na svim stepenima i u svim oblicima obrazovanja, revizijom udžbenika i nastavnih programa i prilagođavanjem nastavnih metoda.

Na Trećoj svetskoj konferenciji o ženama, održanoj u Najrobiju, čiji cilj je bio da izvrši pregled i procenu postignutih rezultata *Dekade žena Ujedinjenih nacija: ravnopravnost, razvoj i mir* (1976–1985),<sup>4</sup> usvojena je *Strategija okrenuta budućnosti u pogledu unapređenja položaja žena*, u kojoj je obrazovanje prepoznato kao jedan od ključnih faktora za prevladavanje stereotipa o ženama i unapređenje njihovog sveukupnog društvenog položaja.

U *Pekinškoj deklaraciji i Platformi za akciju*, usvojenim na Četvrtoj konferenciji o ženama održanoj 1995. godine u Pekingu, ukazuje se da su obrazovni program i nastavni materijali još uvek u velikoj meri pod uticajem polne diskriminacije, čime se jačaju tradicionalne ženske i muške uloge.<sup>5</sup> Nepostojanje svesti o potrebi ravnopravnosti polova kod nastavnika/nastavnica na svim nivoima obrazovanja jača postojeću nejednakost između muškaraca i žena, pojačavajući diskriminacijske tendencije. Naglašeno je da su naučno-obrazovni programi naročito diskriminatorni s obzirom na pitanje pola, a da se udžbenici ne odnose na svakodnevna iskustva žena i ženske dece i ne odaju priznanje ženama naučnicama.<sup>6</sup>

---

<sup>3</sup> *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW)*, usvojena od strane Generalne skupštine UN, 18. decembra u Njujorku. SFRJ je ratifikovala Konvenciju Zakonom o ratifikaciji konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena, *Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br 11/81. Konvencija je u SRJ i državnoj zajednici SCG važila po osnovu sukcesije, a po istom osnovu važi i u Republici Srbiji. – Vid. N. Petrušić, „Praćenje primene Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW)“, *Izveštavanje po Konvenciji o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženama*, Novi Sad 2007, 16.

<sup>4</sup> Dekada žena je svetski pokušaj da se razmotre status i prava žena i da se žene uvedu u odlučivanje na svim nivoima. Njoj je prethodila odluka UN da 1975. godinu proglase Godinom žena. – Vid. Z. Mršević, *Ženska prava u međunarodnom pravu*, III izmenjeno i dopunjeno izdanje, Banja Luka 2000, 16.

<sup>5</sup> Dokumenti se oslanjaju na rezultate prethodnih konferencija i samita Ujedinjenih nacija: Konferencije o ženama, održane u Najrobiju 1985. godine; Konferencije o deci, održane u Njujorku 1990. godine; Konferencije o zaštiti životne okoline i razvoju, održane u Rio de Ženeiru 1992. godine; Konferencije o ljudskim pravima, održane u Beču 1993. godine; Konferencije o stanovništvu i razvoju, održane u Kairu 1994. godine; kao i Konferencije o društvenom razvoju, održane u Kopenhagenu 1995. godine, čiji je zajednički cilj bio postizanje jednakosti, razvoja i mira. – Z. Mršević, *Ka demokratskom društvu – rodna ravnopravnost*, Beograd 2011, 78.

<sup>6</sup> Kao jedan od ključnih strateških ciljeva utvrđenih Platformom za akciju, definisan je cilj B4: *Razviti obrazovanje i obuku bez diskriminacije*. Među aktivnostima koje treba preduzeti radi ostvarivanja ovog cilja navode se, pored ostalog, i obaveze vlada, obrazovnih organa vlasti i drugih obrazovnih i akademskih institucija da razrade preporuke i sačine nastavne programe,

Pitanjem integrisanja rodne perspektive u obrazovanje bavio se i Savet Evrope, polazeći od stava da je rodno senzitivno obrazovanje značajno za kvalitet života svake osobe i da, istovremeno, predstavlja bitan faktor demokratizacije društva, ekonomskog razvoja, prosperiteta i održivosti jednog društva. Jedan od najvažnijih dokumenata Saveta Evrope u oblasti „urodnjavanja obrazovanja“ jeste *Preporuka o rodnoj jednakosti u obrazovanju*, koju je 1995. godine usvojila Parlamentarna skupština Saveta Evrope.<sup>7</sup> Ključni koncept i strategija ovog dokumenta, koji je dao novi zamah promišljanjima o obrazovanju u 21. veku i njegovoj ulozi u „novom društvenom ugovoru“ između muškaraca i žena,<sup>8</sup> jeste *gender mainstreaming*<sup>9</sup> – nova strategija delovanja koja se zasniva na specifičnim metodologijama, tehnikama i oruđima i znači (re)organizaciju, poboljšanje, razvoj i procenu procesa kreiranja politika, kako bi se osiguralo da se perspektiva rodne ravnopravnosti učini sastavnim delom, na svim nivoima i u svim fazama, svih politika od strane onih koji su uključeni u njihovo kreiranje.

U Preporuci 1995 konstatuje se da se predstave o ženskoj i muškoj prirodi i o modelu za pripisivanje društvenih uloga stiču kroz obrazovanje, tako da za iskorenjivanje formalne diskriminacije nije dovoljno da obrazovni sistem bude pokretač *de facto* jednakosti. U tom smislu, sagledava se

---

udžbenike i učila bez polnih stereotipa za sve nivoe obrazovanja, uključujući i obuku nastavnika. Takođe, naglašava se potreba razrade programa obuke i materijala za nastavnike i predavače kojima se podiže svest o statusu, ulozi i doprinosu žena i muškaraca u porodici i društvu. Pored toga, ukazuje se na potrebu razrade programa obuke i materijala za nastavnike i predavače kojima se podiže svest o njihovoj ulozi u ostvarivanju rodno senzitivnog obrazovanja. Sa aspekta obrazovanja, od značaja su i aktivnosti usmerene ka razradi programa obuke o ljudskim pravima, koji uključuju i rodnu dimenziju na svim nivoima obrazovanja. – Vid. D. Stjepanović-Zaharijević *et al.*, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost, Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*, Beograd 2010, 14.

<sup>7</sup> *Recommendation 1281 (1995) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on gender equality in education*. U daljem tekstu, Preporuka 1995 (<https://wcd.coe.int>. 19. maj 2012). – Vid. N. Petrušić *et al.*, „Pravna klinika – metod učenja i rodnog senzibilisanja studentkinja/studenata prava“, *Temida, Časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu*, br. 3/2008, 5.

<sup>8</sup> Ovaj koncept je proizvod rada Saveta za ravnopravnost žena i muškaraca (CDEG) i Odbora za obrazovanje (CC-ED) Saveta Evrope. O aktivnostima ovih tela vid. *Novi društveni ugovor između žena i muškaraca: uloga obrazovanja*, Savet Evrope, Strazbur 2002.

<sup>9</sup> Pojam „gender mainstreaming“ prvi put se javlja u međunarodnim dokumentima posle Treće svetske konferencije UN o ženama, održane u Najrobiju 1985. Prihvaćen je u pekinškoj Platformi za akciju, usvojenoj na Četvrtoj svetskoj konferenciji o ženama, održanoj u Pekingu 1995. godine. – Vid. Women’s Empowerment, United Nations Development Programme website, <http://www.undp.org/women/mainstream>, 2. jun 2012; M. Dokmanović, *Rodna ravnopravnost i javna politika*, Subotica 2002, Internet prezentacija Udruženja „Jednake mogućnosti“, <http://www.e-jednakost.org.rs/kurs/kurs/download/rodnaravnopravnostijavnapolitika.pdf>, 2. jun 2012.

i odgovornost obrazovnog sistema da edukuje mlade za aktivno učešće u različitim aspektima demokratskog života, političkog, civilnog, društvenog, kulturnog, i to na svim nivoima – lokalnom, regionalnom i nacionalnom. S obzirom na to da nastavnici/nastavnice mogu biti posrednici rodne neravnopravnosti ali, isto tako, i pokretači društvenih promena, važno je uključivanje obrazovnih institucija u promociju rodne ravnopravnosti. Zbog toga se naglašava da jednakost žena i muškaraca, kao i rodna perspektiva, moraju biti uključeni u sve nivoe obrazovanja, od najranijih godina, tako da među mladima podstiču vrednosti pravde i učešća, neophodnih za efikasno i aktivno demokratsko građanstvo i izgradnju pravog partnerstva između žena i muškaraca u privatnoj i javnoj sferi.<sup>10</sup> Sa aspekta visokog obrazovanja, poseban značaj imaju preporuke koje se tiču „urođjavanja“ obrazovnih programa. Ovaj proces obuhvata uvođenje rodne dimenzije u sadržaje nastavnih programa, pri čemu je obrazovanje o privatnom životu sastavni deo nastavnih programa, kako bi se prevazišli seksistički stereotipi i mladi ljudi pripremili za novo rodno partnerstvo u privatnom i javnom životu.<sup>11</sup>

Na sličnim idejama zasniva se i *Preporuka CM/Rec(2007)13 o gender mainstreaming-u u obrazovanju*, koju je oktobra 2007. godine usvojio Komitet ministara država članica Saveta Evrope.<sup>12</sup> Polazište ove preporuke su stavovi Saveta Evrope, izraženi u njegovim ranijim preporukama, kojima je određeno da je „obrazovanje za demokratsko građanstvo faktor socijalnog jedinstva, međusobnog razumevanja, interkulturalnog i međureligijskog dijaloga i solidarnosti, da doprinosi promociji principa ravnopravnosti između muškaraca i žena i da ohrabruje uspostavljanje harmoničnih i mirnih odnosa među ljudima i sa njima, kao i odbranu i razvoj demokratskog društva i kulture”,<sup>13</sup> te da su države članice obavezne „da u školske nastavne programe uvedu edu-

---

<sup>10</sup> Preambula Preporuke CM/Rec(2007)13 o gender mainstreaming-u u obrazovanju, 2. Državama se posebno preporučuje da: 1) analiziraju svoja zakonodavstva i prakse sa ciljem da se primene strategije i mere navedene u Preporuci i njenom pratećem dodatku; 2) promovišu i podstiču mere usmerene posebno na uvođenje rodno prilagođene politike u svim nivoima obrazovanja, kao i u edukaciji nastavnika sa ciljem postizanja de facto rodne ravnopravnosti i unapređenja kvaliteta obrazovanja; 3) kreiraju mehanizme u obrazovnom procesu koji će koristiti za promociju, uvođenje, nadgledanje i procenu rodno prilagođenih politika u školama.

<sup>11</sup> Dodatak Preporuci CM/Rec(2007)13, t. 24 i 27.

<sup>12</sup> *Recommendation CM/Rec(2007)13 of the Committee of Ministers to member states on gender mainstreaming in education and explanatory memorandum*, usvojena 10. oktobra 2007. godine na 1006. sastanku Komiteta, Internet prezentacija Saveta Evrope, [http://www.-coe.int/t/e/human\\_rights/equality/02\\_gender\\_mainstreaming/091\\_CM\\_Rec\(2007\)13.asp](http://www.-coe.int/t/e/human_rights/equality/02_gender_mainstreaming/091_CM_Rec(2007)13.asp), 6. jul 2012.

<sup>13</sup> *Recommendation Rec (2002)12 of the Committee of Ministers to member states on education for democratic citizenship*, od 16. oktobra 2012, Internet prezentacija Saveta Evrope, <https://wcd.coe.int>, 19. 06. 2012. U daljem tekstu *Preporuka 2007*.

*kacije i treninge za senzibilisanje mladih ljudi o rodnoj ravnopravnosti, spremajući ih za demokratsko građanstvo”.*

U Preporuci 2007, na čijim osnovama države članice Saveta Evrope reformišu obrazovanje, naglašeno je, pored ostalog, *„da se predstave o ženskoj i muškoj prirodi i o modelu za pripisivanje društvenih uloga koji oblikuju naša društva usvajanju tokom obrazovanja i da iskorenjivanje formalne diskriminacije neće biti dovoljno da osigura da obrazovni sistem bude pokretač za de facto jednakost“*. Istaknuto je, takođe, *„da stereotipne društvene uloge polova ograničavaju mogućnosti žena i muškaraca u ostvarivanju njihovih potencijala, da jednakost zahteva pozitivno i dinamično partnerstvo među polovima koje vodi strukturalnim promenama na svim nivoima i, na kraju, novom društvenom poretku”*.<sup>14</sup>

Kada je reč o nastavnim kurikulumima, u Preporuci 2007 ukazano je na potrebu da se posebna pažnja obrati na rodnu dimenziju u sadržaju nastavnih programa, kao i na generalni razvoj nastavnih programa, što podrazumeva i njihovu reviziju, ukoliko je to potrebno (t. 24). Pored toga, države članice upućene su da procene mesto koje žene zauzimaju u nastavnim programima i različitim predmetima i naglase njihovo iskustvo i doprinos različitim disciplinama (t. 25). Ukazano je i na potrebu da obrazovanje o privatnom životu bude sastavni deo nastavnih programa, kao bi se suzbijali seksistički stereotipi, a mladi ljudi pripremljeni za novo rodno partnerstvo u privatnom i javnom životu (t. 27).

U pogledu nastavnih materijala, državama članicama upućena je preporuka da utiču na autorke/autore i izdavače nastavnih materijala da postanu svesni potrebe da rodna ravnopravnost bude kvalitativni kriterijum za stvaranje ovih materijala (t. 28).<sup>15</sup>

---

<sup>14</sup> Ovim dokumentom državama-članicama Saveta Evrope upućeno je pet ključnih preporuka: 1) da analiziraju svoja zakonodavstva i prakse sa ciljem da primene strategije i mere navedene u ovoj preporuci i pratećem dodatku; 2) da promovišu i podstiču mere usmerene posebno na uvođenje rodno prilagođene politike u sve nivoje obrazovnog sistema, kao i u edukaciju nastavnika/nastavnica sa ciljem postizanja de facto rodne ravnopravnosti i unapređenja kvaliteta obrazovanja; 3) da kreiraju mehanizme kroz obrazovni sistem koji će koristiti za promociju, uvođenje, nadgledanje i procenu rodno prilagođenih politika u obrazovnim ustanovama; 4) da ukažu na Preporuku 2007 svim relevantnim političkim institucijama i javnim i privatnim telima, a naročito ministarstvima i/ili javnim vlastima odgovornim za oblikovanje i sprovođenje obrazovnih politika na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou; i 5) da prate i ocenjuju napredak koji proizlazi iz usvajanja rodno prilagođene politike u obrazovnim ustanovama i informišu nadležne upravne odbore o preduzetim merama i o postignutom napretku u ovom području.

<sup>15</sup> Od država članica se očekuje da ohrabre nastavnice/nastavnike da analiziraju, problematizuju i na taj način doprinose eliminaciji seksističkih stereotipa i pogrešnih predstava koje knjige i drugi obrazovni materijali mogu da imaju u svom sadržaju, jeziku i ilustracijama (t. 29). Takođe, one treba da se suprotstavljaju seksizmu u sadržaju, jeziku i

U delu Preporuke 2007 koji se odnosi na nastavne metode i prakse, ukazano je, pored ostalog, na potrebu uključivanja analize nastavnih metoda i praksi iz rodne perspektive (t. 32). Osim toga, jedna od važnih preporuka jeste i ona koja se odnosi na korišćenje neseksističkog jezika i rodne dimenzije u nastavnoj praksi (t. 36).

Rodna senzitivizacija univerzitetskog obrazovanja važan je segment reforme visokog obrazovanja. Tome je snažan impuls dala *Svetska deklaracija o visokom obrazovanju za 21. vek*.<sup>16</sup> Deklaracijom se preporučuje ukidanje rodni stereotipa u visokom obrazovanju, uvažavanje rodni aspekata u različitim naučnim disciplinama, aktivno uključivanje žena u rad visokog obrazovanja na svim nivoima i u svim disciplinama, posebno pri donošenju odluka. Uvođenje rodne dimenzije u univerzitetsko obrazovanje važan je činilac u procesu stvaranja jedinstvenog evropskog obrazovnog prostora, definisanog tzv. Bolonjskom deklaracijom,<sup>17</sup> koji podrazumeva interkulturalnost, interdisciplinarnost, primenu interaktivni nastavnih metoda, demokratizaciju obrazovanja i obezbeđivanje jednakog pristupa za sve, ali i obrazovanje za rodnu ravnopravnost, mir i toleranciju.<sup>18</sup>

O promovisanju rodne ravnopravnosti, nestereotipnosti rodni uloga, uzajamnom poštovanju, nenasilnom razrešenju sukoba u međuljudskim odnosima, pravu na lični integritet na svim nivoima obrazovanja i u okviru različiti oblika neformalnog obrazovanja, govori se i u Konvenciji Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici.<sup>19</sup> U okviru čl. 14, koji se odnosi na obrazovanje, naglašena je potreba za izradom nastavnog materijala na svim nivoima obrazovanja (primarno, sekundarno i tercijarno), koji promoviše princip jednakosti između žena i muškaraca, nestereotipne rodne uloge, uzajamno poštovanje, nenasilno

---

ilustracijama u svim edukativni i drugim materijalima koji oblikuju stavove mladih ljudi, njihovo ponašanje i identitet (t. 30). Pri tome, naglašava se potreba razvijanja i širokog korišćenja pokazatelja za procenu iz rodne perspektive svih nastavnih materijala, a naročito udžbenika i multimedijalni proizvoda (t. 31).

<sup>16</sup> *World Declaration on Higher Education for the Twenty-first Century, Vision and Action*. UNESCO, Paris 1998, 9–12, Internet prezentacija UNESCO-a, <http://www.unesco.org>, 6.07. 2012. – Vid. S. Konstantinović Vilić *et al.*, „Ženske/rodne studije – integracija u nastavni plan i program osnovni pravnih studija“, *Pravne studije roda* (prir. S. Konstantinović-Vilić, N. Petrušić, N. Žunić), Niš 2007, 15; D. Popović, D. Duhaček, „Od ciriškog kruga do studija roda: rodna ravnopravnost i visoko obrazovanje u Srbiji“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 3/2009, 688.

<sup>17</sup> The European Higher Education Area – Joint Declaration of the European Ministers of Education, 19. 6. 1999.

<sup>18</sup> D. Popović, D. Duhaček, 689.

<sup>19</sup> *Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama*, Uprava za rodnu ravnopravnost, Ministarstvo rada i socijalne politike, Beograd 2012.

rešavanje sukoba u međuljudskim odnosima. Veliki značaj ima obuka profesionalaca (zaposleni u sudovima, tužilaštvima, policiji, advokaturi, zdravstvenim ustanovama, ustanovama socijalne zaštite, prosvete) koji su u kontaktu sa žrtvama i izvršiocima svih oblika nasilja. Obuka bi trebalo da se odvija kao osnovna stručna obuka i obuka unutar službe i da omogući nadležnim stručnjacima da steknu odgovarajuće sposobnosti za identifikaciju i postupanje u slučajevima nasilja u ranoj fazi ispoljavanja, kao i da preduzmu odgovarajuće preventivne mere za sprečavanje sekundarne viktimizacije.

## **2. PRAVNI OKVIR RODNE SENZITIVIZACIJE VISOKOG OBRAZOVANJA U SRBIJI**

Istraživanja pokazuju da su univerzitetski programi u Srbiji rodno neosetljivi i da doprinose stereotipizaciji rodnih uloga, a da su obrazovni materijali anahroni i diskriminatorni.<sup>20</sup> U studentskoj i nastavničkoj populaciji još uvek su izraženi stereotipi u pogledu rodnih uloga, koji se u većoj meri registruju u mlađoj nego u starijoj generaciji.<sup>21</sup>

Zakonski propisi koji se neposredno odnose na „urođnjavanje“ obrazovanja<sup>22</sup> ograničeni su na oblast osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja.

---

<sup>20</sup> J. Bačević *et al.*, *Analiza rodne dimenzije u visokoškolskom obrazovnom materijalu*, Beograd 2010; T. Džamonja Ignjatović *et al.*, „Istraživanje stavova prema rodnoj ravnopravnosti u sistemu visokoškolskog obrazovanja“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 3/2009, 695–709. Ista je situacija i u osnovnom i srednjem obrazovanju. – Vid. D. Stjepanović-Zaharijevski *et al.*, 14; G. Đorić *et al.*, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost. Analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje*, Beograd 2010. Poverenik za zaštitu ravnopravnosti Republike Srbije uputio je Ministarstvu prosvete i nauke Republike Srbije, Nacionalnom prosvetnom savetu i Zavodu za unapređenje kvaliteta vaspitanja i obrazovanja da, u skladu sa zakonskim ovlašćenjima, preduzmu mere za uklanjanje diskriminatorskih sadržaja iz nastavnih materijala i promovisanje tolerancije, uvažavanja različitosti, rodne ravnopravnosti i ljudskih prava. – Internet prezentacija Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, <http://www.ravnopravnost.gov.rs/lat/preporukeOrganimaJavneVlasti.php?idKat=24>, 7. jul 2012.

<sup>21</sup> T. Džamonja Ignjatović *et al.*, „Rodna osetljivost u akademskom prostoru: istraživanje stavova prema rodnoj ravnopravnosti na Univerzitetu u Beogradu“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 4/2010, 455–477.

<sup>22</sup> Treba primetiti da su sami zakoni pisani rodno nesenzitivnim jezikom. Jezik zakona je osnovno sredstvo kojim zakonodavac iskazuje svoje stavove, pri čemu se o stavovima zakonodavca zaključuje ne samo po sadržaju normi (poruka) sadržanih u zakonu, već i po samom jeziku koji zakonodavac koristi. Ako je jezička delatnost specifični oblik društvene prakse kojom ljudi deluju na univerzum oko sebe, organizujući ga, menjajući ga, menjajući time i sebe same, jezik zakona je, takođe, u stanju da menja pravnu svest i pravnu stvarnost. – Vid. S. Savić *et al.*, „Jezik zakona – karakteristike i rodna perspektiva“, *Pravo i jezik* (prir. M. Mićović), Kragujevac 2006, 46.

*Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja* od 2009. godine<sup>23</sup> definisani su ciljevi obrazovanja i vaspitanja, među kojima je i „*razvoj i poštovanje rasne, nacionalne, kulturne, jezičke, verske, rodne, polne i uzrasne ravnopravnosti, tolerancije i uvažavanje različitosti*“ (čl. 4, t. 15). Određeni značaj imaju i propisi sadržani u *Zakonu o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima*,<sup>24</sup> kojima je propisano da „*udžbenici i druga nastavna sredstva svojim sadržajem i oblikom treba da omoguće sprovođenje principa jednakih mogućnosti djevojčica i dečaka*“, da „*ne smeju da ugrožavaju, omalovažavaju, diskriminišu ili izdvajaju grupe i pojedince ili da podstiču na takvo ponašanje, po osnovu: rasne, nacionalne, etničke, jezičke, verske ili polne pripadnosti, smetnji u razvoju, invaliditeta, fizičkih i psihičkih svojstava, zdravstvenog stanja, uzrasta, socijalnog i kulturnog porekla, imovnog stanja, odnosno političkog opredeljenja, kao i po drugim osnovama utvrđenim zakonom kojim se uređuje zabrana diskriminacije*“ (čl. 4).

U oblasti visokog obrazovanja nisu, međutim, utvrđena pravila ovakvog karaktera, tako da je za njegovu rodnu senzitivizaciju od ključne važnosti primena zakona i strateških dokumenata kojima su utvrđeni opšti standardi rodne ravnopravnosti i putevi njihove implementacije. Među njima poseban značaj imaju *Zakon o ravnopravnosti polova*,<sup>25</sup> kojim je rodna senzitivizacija obrazovanja predviđena kao jedno od šest područja delovanja, u *Nacionalnoj strategiji za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti 2008–2014*,<sup>26</sup> koja se odnosi na integrisanje rodno osetljive politike u celokupnu institucionalnu sferu.

Članom 31 Zakona o ravnopravnosti polova propisano je da je ravnopravnost polova sastavni deo obrazovanja, od predškolskog do visokog obrazovanja, kao i trajnog učenja. U st. 2 ovog člana propisano je da se u okviru studij-

---

<sup>23</sup> *Sl. glasnik R. Srbije*, br. 72/09.

<sup>24</sup> *Sl. glasnik R. Srbije*, br. 72/09.

<sup>25</sup> Zakon o ravnopravnosti polova, *Sl. glasnik R. Srbije*, br. 104/09, pripada grupi antidiskriminatornih zakona i uređuje bliže ustavno pravo na ravnopravnost polova. Zakonom se, u skladu sa međunarodnim standardima u ovoj oblasti bliže definiše diskriminacija po osnovu pola, sadržaj i oblici neposredne i posredne diskriminacije (čl. 4–6). Težište Zakona je na posebnim merama koje se mogu preduzeti u cilju ostvarivanja politike jednakih mogućnosti i otklanjanja faktičke diskriminacije s obzirom na pripadnost polu, kao i zbog bračnog ili porodičnog statusa, trudnoće ili roditeljstva. Zakonom su definisani karakter i priroda posebnih mera za ostvarivanje ravnopravnosti polova, u skladu sa međunarodnim standardima i odredbama Ustava. – Vid. M. Pajvančić *et al.*, *Komentar Zakona o ravnopravnosti polova*, Beograd 2010, 76.

<sup>26</sup> Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti 2008–2014, *Sl. glasnik R. Srbije*, br. 15/09. Ovim dokumentom uređeno je stvaranje uslova za uvođenje politike jednakih mogućnosti ostvarivanja prava žena i muškaraca, donošenje propisa i preduzimanje posebnih mera za sprečavanje i otklanjanje diskriminacije zasnovane na polu, bračnom ili porodičnom statusu, trudnoći ili roditeljstvu (čl. 1).

skih programa obezbeđuje obrazovanje o ravnopravnosti polova u cilju prevazilaženja ograničavajućih uloga zasnovanih na polu, kao i oslobađanja od stereotipa i predrasuda zasnovanih na polu. Saglasno odredbi iz st. 4, organi državne uprave nadležni za obrazovanje, odnosno obrazovne ustanove, u postupku donošenja studijskih programa i prilikom utvrđivanja standarda udžbenika, nastavnih metoda i normativa prostora i opreme, dužni su da omogućće sprovođenje politike jednakih mogućnosti žena i muškaraca.

*Nacionalnom strategijom za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti* ostvarivanje rodne ravnopravnosti u obrazovanju definirano je kao poseban cilj i programsko područje.<sup>27</sup> Jedan od važnih pojedinačnih ciljeva u ovom području jeste jačanje kapaciteta obrazovnog sistema uključivanjem rodne perspektive u obrazovanje, što bi dovelo do promene od tradicionalističko-patrijarhalnog modela ka modernom poimanju rodne ravnopravnosti i rodni uloga. Radi ostvarivanja ovog cilja planirano je sprovođenje niza aktivnosti, među kojima i: razvijanje rodno senzitivnih, antidiskriminatornih i sekularnih programskih sadržaja i rodno osjetljivog jezika na svim nivoima obrazovanja; uvođenje u upotrebu rodno osjetljivog jezika; pokretanje pitanja standardizacije jezika u institucijama; razvijanje programa za redovne studije roda na zainteresovanim fakultetima i uključivanje studija roda u sistem visokog školstva; kao i promovisanje modela rodne ravnopravnosti kao jednog od ključnih preduslova za ostvarivanje ljudskih prava i razvoj demokratije.

### **3. MODELI RODNE SENZITIVIZACIJE UNIVERZITETSKOG OBRAZOVANJA**

U uporednoj praksi razvijen je čitav niz raznovrsnih modela rodne senzitivizacije visokog obrazovanja. Među njima su dva osnovna: ženske/rodne studije (*Gender studies/Women's studies*), koje se od nedavno razvijaju i na srpskim univerzitetima, i pravna klinika (*Law Clinic*), kao specifičan program i metod obrazovanja studenata/studentkinja prava.

#### **3.1. Ženske/rodne studije**

Jedan od načina integrisanja rodne perspektive u univerzitetske kurikule jesu ženske/rodne studije, začete krajem šezdesetih godina u Ameri-

---

<sup>27</sup> U dokumentu se ukazuje da stereotipnim predstavama o rodni ulogama dobrim delom doprinosi i tradicionalistički sadržaj nastavnih programa, udžbenika i drugih materijala i navodi se da „*jako u nastavnom gradivu nema diskriminacije, kroz stereotipne sadržaje, koji počinju od bukvara, preko drugih udžbenika, posebno iz društvenih predmeta, provlače se patrijarhalni obrasci i androcentrični modeli koji utiču na formiranje mentaliteta i kroz koje se formiraju anahroni stavovi o rodnoj ravnopravnosti, zbog čega je kasnije teže obezbediti široku podršku javnog mnjenja za potrebne promene u ovoj oblasti*“.

ci, u sklopu društvenih pokreta tog vremena,<sup>28</sup> koje su postepeno integrisane u univerzitetski program.<sup>29</sup> Počev od sedamdesetih godina prošlog veka,<sup>30</sup> ženske/rodne studije su osnovane na većini evropskih univerziteta, a paralelno s tim osnivani su posebni centri za feministička istraživanja.<sup>31</sup>

Ženske/rodne studije su akademski, interdisciplinarni pristup analizi situacije žena i rodnih odnosa. One se, zbog svoje interdisciplinarne i multikulturalne prirode, sagledavaju kao pokretač kritičke svesti evropske društvene politike. Izvesno je, takođe, da ženske/rodne studije imaju značajan uticaj i na društvo izvan obrazovnog sistema, „gađajući“, iz svoje specifične obrazovne matrice, postojeće odnose moći, vrednosni sistem, politiku i zakonodavstvo samih društava.<sup>32</sup> Zbog toga u zemljama EU ove studije sve više dobijaju na društvenom i institucionalnom značaju. Smisao njihovog promovisanja sadržan je u temeljnim ciljevima ženskih/rodnih studija – da se unaprede istraživanja od strane žena, za žene, i na temu žena. Ženske studije, kao snažna obrazovna inovacija, uspele su da se „uvuku“ u akademsku sredinu i postanu ravnopravna tema interesovanja.<sup>33</sup>

Po svojim metodološko-teorijskim ciljevima, ženske/rodne studije su oblikovane kao akademski interdisciplinarni program u čijem su fokusu studije roda, istraživanje dihotomnih kategorizacija, kao što su muškost/ženskost, privatno/javno, priroda/kultura, izuzetno značajna rodna analiza odnosa moći, kao i rodne dimenzije svih drugih disciplina. Ženskim/rodnim studijama obuhvaćene su i teme o seksualnosti, identitetima, patrijarhatu, seksizmu i šovinizmu, rasizmu, nasilju prema ženama. Tematski raspon ženskih/rodnih studija veoma je širok i uključuje sadržaje društvenih i humanističkih nauka i umetnosti, fizike i ekologije, a ustanovljene su i posebne studije ili „novi pogled“ na određenu naučnu disciplinu.<sup>34</sup> Cilj ovih studija jeste da pruže znanje o ženskoj istoriji i društvenom položaju žena, kao i o politici i/ili ideologiji pola, koja kroz kulturne stavove, vred-

---

<sup>28</sup> O istorijatu ženskih/rodnih studija vid. V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, Beograd 2003; D. Popović, D. Duhaček, 686.

<sup>29</sup> Prema podacima iz literature, jedan od prvih kurseva ženskih studija u okviru univerziteta realizovan je 1969. godine, na Univerzitetu Kornel. Prvi celovit program ženskih studija uveden je 1970. godine na Univerzitetu u San Dijegu, a prvo udruženje ženskih studija osnovano je u u San Francisku. – Ž. Papić, *Sociologija i feminizam*, Beograd 1989, 15.

<sup>30</sup> Vid. D. Popović, D. Duhaček, 687.

<sup>31</sup> Vid. A. Koester Lossack, T. Levin, “Women's Studies in Europe: Conference Reports, Part II”, *NWSA Journal*, Vol. 2, 2/ 1990, 264–268.

<sup>32</sup> N. Petrušić *et al.*, 9.

<sup>33</sup> Ž. Papić, 9.

<sup>34</sup> V. Barada *et al.*, *Ženski rodni studiji – integrisanje u hrvatski sveučilišni sustav – studija*, Zagreb 2002, 10.

nosti i pretpostavke prožima sve međuljudske odnose. Rečju, u ženskim/rodnim studijama žena je središte epistemološke upitanosti.

Afirmacija ženskih/rodnih studija sastavni je deo savremenih tendencija visokog obrazovanja u Evropi, što je posebno važno za jugoistočnu Evropu koja se tek uključuje u reformske procese univerzitetskog obrazovanja. U mnogim univerzitetskim institucijama one su prepoznate i prihvaćene ne samo kao akademska disciplina, već i kao izvor kritičkih saznanja za druge naučne discipline, savremene teorije i studije. Prema Izveštaju o ženskim studijama u Evropi (*Sigma Synthesis Report Women's Studies in Europe*), podnesenom na Konferenciji u Koimbri (Coimbra, Portugalija, 16. i 17.6.1995), postoje tri dominantna modela ženskih/rodnih studija (*Farber-Henningerov* trojni model razvoja institucija ženskih studija), zavisno od nacionalnih razlika i institucionalnih koraka u razvoju: Centar za ženske studije, kao glavna institucija za univerzitet, koja nema nastavničku ulogu; Ženske studije kao posebne, nezavisne obrazovne studije koje teže akademskom priznavanju; i Centar za ženske studije, pretežno istraživačkog usmerenja, sa istraživačkim projektima i školama. Pored ovakvih centara, na većini univerziteta postoje i centri za rodnu ravnopravnost čije su aktivnosti usmerene ka ostvarivanju politike jednakih šansi u okviru univerzitetskih zajednica. Ženske/rodne studije postoje na univerzitetima kao moduli, akademski stepeni, diplomski stepeni, odseci ili katedre, instituti, sa manjim ili većim stepenom integrisanosti u postojeće naučne discipline. Najčešće se uspostavljaju kao posebne studije ili „novi pogled“ na određenu naučnu disciplinu pri katedrama na univerzitetima (na primer, pri katedri za pravne nauke, književnost, sociologiju i sl.), ili funkcionišu kao posebni centri i programi. Kakva će biti dinamika razvoja ženskih/rodnih studija u pojedinoj zemlji, zavisi od društveno političkih okolnosti, feminističkih dostignuća i otvorenosti prema kritičkom mišljenju u univerzitetskim krugovima.<sup>35</sup> U pogledu statusa ženskih/rodnih studija, na evropskim univerzitetima izdvajaju se dve tendencije: prva se odnosi na vidljivi i prepoznatljiv uticaj na sadržaje akademskih disciplina potenciranjem multikulturalnosti i interdisciplinarnosti; druga se odnosi na afirmativne promene unutar evropskog političkog okvira.<sup>36</sup>

Danas u Evropi uspešno funkcioniše nekoliko mreža i asocijacija ženskih/rodnih studija, koje su dale snažan podsticaj njihovom razvoju. Među njima su najznačajnije *ATHENA* (*Advanced Thematic Network in Activities in Women's Studies in Europe*), osnovana 1996. na Univerzitetu u Utrehtu

---

<sup>35</sup> *Ibid.*, 37.

<sup>36</sup> *Ibid.*

(Holandija),<sup>37</sup> *WISE (Women's International Studies Europe)*, osnovana 1990. godine, sa sedištem u Nikoziji (Kipar),<sup>38</sup> *AOIFE (Association of Institutions for Feminist Education and Research in Europe)*,<sup>39</sup> kao i nova profesionalna asocijacija *ATGENDER (European Association for Gender Research, Education and Documentation)*,<sup>40</sup> koju su 2009. godine zajednički osnovale *ATHENA*, *WISE* i *AOIFE*. Ovo perspektivno evropsko udruženje okuplja akademske istraživače/istraživačice i druge profesionalce koji se bave rodnim studijama i feminističkim istraživanjima i promoviraju ženska prava, jednakost polova i različitosti. Udruženje je svojevrsni forum za unapređivanje i širenje znanja proizvedenog u okviru rodnih studija i feminističkih istraživanja, a njegova misije ogleda se u razvijanju međunarodne saradnje u oblasti rodnih studija i feminističkih istraživanja, u jačanju institucionalizacije rodnih studija i feminističkih istraživanja i povećanju njihove vidljivosti, u negovanju razmene i saradnje između akademske zajednice i ženskih organizacija, biblioteka, kreatora politike i NGO u oblasti ženskih ljudskih prava, rodne ravnopravnosti i različitosti, kao i u pružanju podrške studentima i mladim istraživačicama/istraživačima koji su zainteresovani za rodne studije i feministička istraživanja.<sup>41</sup>

U svetu su ženske/rodne studije različito programski koncipirane i nose različite nazive: ženske studije, ženske studije i istraživanja, studije o ženama, rodne studije, studije roda ili feminističke studije. U literaturi se ističe da postoji neusaglašenost posebno između pojmova „ženske studije“ i „rodne studije“. Sadržajno, „rodne studije“ se poklapaju sa „ženskim“ studijama, iako bi se doslednim tumačenjem pojma „rodne studije“ došlo do zaključka da se ove studije bave proučavanjem roda i rodova, što, svakako ne odgovara praksi. Takođe, postavljeno je nekoliko epistemoloških dilema: da li za ženske/rodne studije treba prihvatiti integracijski model

---

<sup>37</sup> Advanced Thematic Network in European Women's Studies website, <http://www.athena3.org>, 6. jun 2012.

<sup>38</sup> Women's International Studies Europe website, <http://www.wise.medinstgender-studies.org>, 6. jun 2012.

<sup>39</sup> Association of Institutions for Feminist Education and Research in Europe website, <http://www.let.uu.nl/aoife>. Ovo udruženje je prestalo sa radom osnivanjem *ATGENDER (European Association for Gender Research, Education and Documentation)*. – Vid. A. Savić, *Bolonjski proces i rodna ravnopravnost, status rodnih studija u EU*, Centar za rodne alternative, <http://www.centralter.org.rs/ana%20savic%20bol%20proces%20i%20rr.pdf>, 6. jun 2012.

<sup>40</sup> The European Association for Gender Research, Education and Documentation website, <http://www.atgender.eu>, 6. jun 2012.

<sup>41</sup> *ATGENDER Mission*, The European Association for Gender Research, Education and Documentation website, <http://www.atgender.eu/index.php/atgendermenu/mission>, 6. jun 2012.

(inkorporiranost unutar drugih disciplina) ili model autonomije (oblikovanje ženskih studija kao akademske discipline); da li su ženske/rodne studije naučna disciplina (različita po sadržaju, oblicima i ciljevima od tradicionalnih disciplina) ili polje saznanja; da li su ženske/rodne studije akademske (sa teorijskom legitimacijom) ili aktivističke (mesto gde žene stvaraju epistemološke modele saznanja, umesto da znanja samo pasivno primaju). Ove dileme se u praksi rešavaju povezivanjem i dopunjavanjem, politikom tzv. dvostruke strategije.<sup>42</sup>

Jedan od temeljnih indikatora značaja koje imaju ženske/rodne studije je da su u državama EU, po pravilu, finansirane iz državnog budžeta u razmeri od 70 do 100 %, a samo se manjim delom samofinansiraju, odnosno same traže izvore finansiranja.

Zemlje u tranziciji takođe su organizovale ženske/rodne studije u okviru univerzitetskih jedinica (Rusija, Ukrajina, BiH, Srbija, Hrvatska i dr.)<sup>43</sup> U Srbiji su ženske/rodne studije razvijane kao alternativni interdisciplinarni obrazovni programi, u okviru feminističkih NGO, a proces njihove institucionalizacije tekao je veoma sporo, čemu je doprineo i snažan talas retraditionalizacije nakon perioda ratova iz devedesetih.<sup>44</sup> Uprkos mnogobrojnim preprekama i teškoćama, ženske/rodne studije su postale deo oficijelnih kurikuluma na nekoliko fakulteta u Srbiji. Radi se o raznovrsnim programima koji su različiti kako po koncepciji i sadržini, tako i po akademskom nivou i statusu.

Na Fakultetu političkih nauka u Beogradu realizuje se akademski master program „Teorija kulture i rodne studije”.<sup>45</sup> Na prvoj godini doktorskih studija „Studije kulture i medija” realizuje se izborni kurs „Teorije i politike roda”, a predmet „Studije roda” ima status izbornog kursa na osnovnim akademskim studijama novinarstva.<sup>46</sup>

Na Univerzitetu u Novom Sadu osnovan je Univerzitetski centar za rodne studije<sup>47</sup> u sastavu Asocijacije centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja (*ACIMSI*). U okviru Univerzitetskog cen-

---

<sup>42</sup> V. Barada *et al.*, 40.

<sup>43</sup> SIGMA the Netherlands Women's Studies Report by Willy Jansen and Jose van Alst. Centre of Women's Studies of Antwerp, Belgium, <http://www.uia.ac.be/women/sigma/nl.html>, 10. jul 2012.

<sup>44</sup> O razvoju ženskih studija u Srbiji vid.: D. Popović, D. Duhaček, 690.

<sup>45</sup> Studijski program dostupan na Internet stranici Fakulteta političkih nauka, <http://www.fpn.bg.ac.rs/studije-ii-i-iii-stepena/master-studije/master-akademske-studije-kulturologije-master-teorije-kulture-i-studija-roda>, 10. jul 2012.

<sup>46</sup> Studijski program ovog predmeta dostupan na Internet stranici Fakulteta političkih nauka, <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2010/03/14-Studije-roda.pdf>, 10. jul 2012.

<sup>47</sup> Internet stranica Univerziteta u Novom Sadu, <http://www.uns.ac.rs/sr>, 10. jul 2012.

tra za rodne studije realizuju se akademski master programa „Rodne studije“, a od školske 2004/2005. i program doktorskih „Rodnih studija”.<sup>48</sup>

U kurikulumu Pravnog fakulteta u Beogradu „Rodne studije” su jedan od izbornih predmeta na trećoj godini osnovnih akademskih studija.<sup>49</sup>

Na Pravnom fakultetu u Nišu od 2008. godine realizuje se kurs pod nazivom „Pravne studije roda”,<sup>50</sup> koji ima status izbornog predmeta na trećoj godini osnovnih akademskih studija, a od 2006. godine, u okviru Pravne klinike fakulteta, ostvaruje se specifičan „Klinički program obuke za zaštitu prava žena”,<sup>51</sup> o čemu će biti više reči u sledećem poglavlju ovog rada.

### 3.2. Pravna klinika za ženska prava

Za rodnu senzitivizaciju pravničkog obrazovanja koriste se i pravne klinike za ženska prava, kao specifičan modalitet ženskih/rodnih studija na pravnim fakultetima. Radi se o inovativnom i interaktivnom programu rodne edukacije budućih pravnika/pravnica, koji se odvija u okviru širokog spektra „dvosmernog“ teorijskog i praktičnog znanja pravne struke o složenim fenomenima rodne (ne)ravnopravnosti i diskriminacije žena u privatnom i javnom prostoru.<sup>52</sup> Učešćem u ovom programu obuke, studenti/studentkinje se usmeravaju na rodno sagledavanje dominantnih pravnih teorija i koncepcija, a kroz pružanje pravne pomoći klijentkinjama stiču neposredan uvid u instance opresije, marginalizacije i diskriminacije žena. Na taj način oni razvijaju svoje pravničke kompetencije i veštine i sposobnost za kritičku analizu rodno neutralnih zakona u aktuelnom socio-kulturnom kontekstu.

---

<sup>48</sup> Studijski programi su dostupni na Internet stranici Univerziteta u Novom Sadu, <http://www.uns.ac.rs/sr>, 10. jul 2012.

<sup>49</sup> Studijski program je dostupan na Internet stranici Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, [http://www.ius.bg.ac.rs/studije/novi\\_%20nastavni%20program%20osnovnih%20studija%20od%202011-12.htm](http://www.ius.bg.ac.rs/studije/novi_%20nastavni%20program%20osnovnih%20studija%20od%202011-12.htm), 10. jul 2012.

<sup>50</sup> Studijski program dostupan na Internet stranici Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/Pravne%20studije%20roda.pdf>, 10. jul 2012.

<sup>51</sup> Ovaj program je 2008. godine integrisan u program predmeta „Kliničko pravničko obrazovanje“, koji je jedan od izbornih predmeta na trećoj godini studija. – Internet stranica Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/silabusi/KLINICKO%20PRAVNICKO%20OBRAZOVANJE.pdf>, 10. jul 2012.

<sup>52</sup> C. Dalton, “Where We Stand: Observations on the Situation of Feminist legal Thought”, u F. E. Olsen, *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York 1995, 7.

### 3.2.1. Pravne klinike – ciljevi i metodi kliničkog obrazovanja

Pravne klinike nastale su po uzoru na medicinske klinike u kojima budući lekari stiču prva praktična iskustva u radu. Ideja pravnih klinika jeste da studenti/studentkinje prava, kroz pružanje besplatne pravne pomoći klijentima, pod nadzorom svojih profesora/profesorki i advokatkinja/advokata, usvoje standarde pravnog profesionalizma i pravne etike, savladaju pravničke veštine i razviju humanistički pristup socijalnim potrebama drugih.<sup>53</sup>

Iako su prve pravne klinike osnovane početkom 20. veka u Nemačkoj, Rusiji i SAD,<sup>54</sup> do ekspanzije kliničkog pravnog obrazovanja (*Clinical Legal Education*)<sup>55</sup> došlo je poslednjih desetak godina, najpre u SAD, a u novije vreme i na evropskim univerzitetima, kao i na univerzitetima u državama bivšeg Istočnog bloka.<sup>56</sup>

U Srbiji su pravne klinike počele da se razvijaju 2002. godine, zahvaljujući programu američke organizacije *ABBA/CEELI*, koja je podržala njihov nastanak i početni razvoj. Pravne klinike su od eksperimentalnog obrazovnog programa postepeno postale deo oficijelnih kurikuluma pravnih fakulteta u Srbiji, koji su iskazali spremnost da razvijaju kliničke obrazovne programe u različitim oblastima prava.<sup>57</sup> Pravni fakultet u Nišu je jedan od fakulteta na kome se kliničko obrazovanje najbrže razvilo i utemeljilo,<sup>58</sup> što potvrđuje činjenica da je Pravna klinika ovog fakulteta prva započela obuku studenata kroz rad sa stvarnim klijentima. Zahvaljujući stečenom iskustvu i potrebi za otvaranjem novih perspektiva za razvoj kliničkog

---

<sup>53</sup> M. Kostić, „Pravna klinika kao metod nastave i pružanja besplatne pravne pomoći“, *Socijalna misao* 1/2010, 67.

<sup>54</sup> Vid. M. Lazić, „Razvoj i funkcije pravnih klinika“, *Praktično obrazovanje pravnika* (ur. M. Lazić), Niš 2003, 3–7.

<sup>55</sup> O konceptu kliničkog pravničkog obrazovanja, vid. L. Horhannisian, „Clinical Legal Education and Bologna process“, *PILI Papers* 1/2006, 9–5.

<sup>56</sup> Zahvaljujući tome, osnovano je nekoliko mreža pravnih klinika (*Clinical legal Education Association* – CLEA, *Global Alliance for Justice Education* – GAJE, *Association of American Law School* – AALS, *Clinical Legal Education Organization* – CLEO). U Poljskoj i Rusiji osnovane su posebne fondacije za kliničko pravno obrazovanje. – Vid. L. Horhannisian, 9.

<sup>57</sup> Vid. N. Petrušić, *Istraživanje mogućnosti i kapaciteta pravnih klinika za uključivanje u institucionalni sistem besplatne pravne pomoći*, International Conference „Creating an effective and sustainable free legal aid system in Serbia“, Belgrade 28-29 June 2007.

<sup>58</sup> Pravnu kliniku na Pravnom fakultetu u Nišu osnovala je 2002. godine grupa nastavnika sa Katedre za građansko pravo, uz saglasnost Nastavno-naučnog veća Pravnog fakulteta. Šest nastavnika obučeno je za primenu kliničkih metoda nastave na univerzitetima u SAD, Češkoj, Litvaniji, Rusiji, Makedoniji, Hrvatskoj i Srbiji. Od posebnog značaja bio je program razmene nastavnika i studenata koji je podržala *ABBA/CEELI, USA*.

obrazovanja, 2010. godine Pravni fakultet u Beogradu, Pravni fakultet u Nišu i Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, osnovali su, uz podršku Misije OSCE u Srbiji, *Mrežu univerzitetskih pravnih klinika u Srbiji*, sa ciljem unapređivanja nastavne metodologije i kvaliteta pravne pomoći koja se pruža, ostvarivanja dugoročne finansijske održivosti pravnih klinika i stvaranja okvira za njihovo povezivanje i saradnju.<sup>59</sup>

Kad je reč o metodima nastave/učenja, na pravnoj klinici primenjuju se tzv. klinički metodi obuke.<sup>60</sup> Reč je o nizu interaktivnih metoda rada, koji se u nastavi kombinuju, dopunjuju i prepliću, čineći, tako, složeni kompleks aktivnosti svih aktera obrazovnog procesa. Klinički metodi obuke zasnovani su na novoj obrazovnoj koncepciji fokusiranoj na sticanje praktično upotrebljivog znanja, što se postiže primenom metoda učenja zasnovanog na principu „učenje kroz delanje, činjenje“.<sup>61</sup> Studenti/studentkinje na pravnoj klinici nisu pasivni „sakupljači“ informacija, već u nastavnom procesu učestvuju kao celovite ličnosti, sa svojim sklonostima, potrebama, sposobnostima, mogućnostima i interesovanjima. Iskustvo pokazuje da primena kliničkih metoda povećava osetljivost studentkinja/studenata za tuđa osećanja i doživljaje, za različite intelektualne i socijalne perspektive, da kod studenata/studentkinja razvija sposobnost decantracije, izražavanja empatije, povećava nivo „socijalnog senzibiliteta“, razvija toleranciju, razumevanje, poverenje, samopouzdanje i druge sposobnosti važne za profesionalni rad i svakodnevni život.

---

<sup>59</sup> Odluka o osnivanju *Mreže univerzitetskih pravnih klinika*, Internet prezentacija Pravnog fakulteta u Nišu, [http://www.prafak.ni.ac.rs/files/obavestenja/mreza\\_klinika.pdf](http://www.prafak.ni.ac.rs/files/obavestenja/mreza_klinika.pdf), 10. jul 2012. Usvojena su i dva osnovna dokumenta: *Pravila Mreže univerzitetskih pravnih klinika*, kojima su utvrđeni ciljevi, delokrug rada i status Mreže, njeni organi i tela, kao i prava, obaveze članova mreže, i *Minimalni standardi za rad univerzitetskih pravnih klinika u Srbiji*.

<sup>60</sup> O obeležjima kliničkih metoda obuke, vid. N. Petrušić, „Obeležja kliničkih metoda pravnčkog obrazovanja“ *Praktično obrazovanje pravnika* (ur. M. Lazić), Niš 2003, 14–19 i tamo navedenu literaturu.

<sup>61</sup> Izraz je kreirao Džon Džui (*John Dewey*), američki filozof i pedagog, zagovornik ideje o učenju putem ovladavanja veštinama. Ovaj vid učenja bio je, izvorno, zasnovan na spolja vidljivoj aktivnosti učenika, da bi se tokom vremena pojam „aktivnost“ znatno proširio, obuhvatajući menatalne, motorne, verbalne i dr. aktivnosti, koje doprinose ovladavanju određenim znanjima, umenjima i veštinama. „Učenje kroz delanje“ danas predstavlja jedan od široko primenjivanih aktivnih metoda nastave/učenja u školskoj i univerzitetskoj nastavi. Radi se o specifičnom procesu iskustvenog učenja, koje uključuje niz sukcesivnih aktivnosti: preduzimanje određene radnje ili niza povezanih radnji, diskusija i analiza delatnosti, uopštavanje i izvođenje zaključaka i primena naučenog. O principima na kojima je ovaj metod učenja zasnovan i njegovim prednostima, vid. Children, Youth and Families Education and Research Network, <http://www.cyfernet.org>, 10. jul 2012.

### 3.2.2. Pravna klinika za zaštitu prava žena Pravnog fakulteta u Nišu

Jedna od specifičnosti Pravne klinike Pravnog fakulteta u Nišu ogleda se u tome što se u okviru nje, počev od 2006. godine, ostvaruje jedinstveni *Klinički program obuke za zaštitu prava žena*,<sup>62</sup> za koji se koristi i neformalni naziv *Pravna klinika za zaštitu prava žena*.<sup>63</sup> Ovaj klinički program obuke nastao je kao rezultat saznanja da su programi pravničkog obrazovanja rodno neosetljivi, da su androcentrični, anahroni i svojim sadržajem doprinose stereotipiziranju muškaraca i žena.

Težište *Kliničkog programa obuke za zaštitu prava žena* jeste obrazovanje kroz rad studenata/studentkinja sa stvarnim klijentkinjama, dok je obuka u simuliranim uslovima, kroz radionice, igranje uloga i druge oblike interaktivnog rada, redukovana i svedena na neophodni minimum. Klinički program obuke čine četiri dela.<sup>64</sup> Prvi deo obuke čini opšta obuka studenata u savladavanju pravničkih veština: pravni profesionalizam i pravna etika, pravni intervju, savetovanje, pisanje pravnih dokumenata. Drugi deo obuke obuhvata edukaciju studenata o pravima žena, pri čemu se obrađuje sam koncept ženskih ljudskih prava i najznačajnija statusna, lična i imovinska prava žena, kao što su bračna i porodična prava žena, imovinska prava, pravo na zaštitu od nasilja u porodici i dr. Treći deo obuke sastoji se od obuke za rad na računaru i korišćenje pravne baze Paragraf Net. Četvrti i najznačajniji deo obuke odvija se u oglednoj advokatskoj kancelariji Pravnog fakulteta u Nišu, u kojoj studenti, pod nadzorom profesora i advokata, pružaju besplatnu pravnu pomoć ženama žrtvama nasilja, diskriminacije i drugih protivpravnih akata.

Za rodnu senzibilizaciju studentkinja/studenata od primarne važnosti je drugi deo obuke, u okviru kojeg se studenti/studentkinje upoznaju sa kon-

---

<sup>62</sup> Autorke prve verzije programa obuke bile su dr Nevena Petrušić i dr Slobodanka Konstantinović Vilić. Na daljem razvijanju programa obuke radio je Koordinacioni tim u okviru Projekta „Ustanovljavanje klinika za zaštitu prava žena na Pravnom fakultetu u Nišu“, koji je finansirala kanadska CIDA. Nosioc ovog projekta je Ženski istraživački centar iz Niša, partneri na Projektu Pravni fakultet u Nišu i Advokatska komora u Nišu, a koordinatorka Projekta prof. Nevena Petrušić. Program obuke delimično je modifikovan u toku realizacije projekta „Pravna klinika za zaštitu prava žena“, kojim koordinira prof. dr Slobodanka Konstantinović-Vilić, a zajednički sprovode Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju iz Niša i Autonomni ženski centar iz Beograda, u okviru šireg projekta „Prava žrtava nasilja u porodici – ka evropskim rešenjima“. Projekat podržava Ministarstvo spoljnih poslova Kraljevine Norveške.

<sup>63</sup> Klinički program obuke zajednički realizuju Pravni fakultet u Nišu, Advokatska komora u Nišu i Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju iz Niša.

<sup>64</sup> O ishodu obuke i sadržini programa, vid. „Klinički program obuke za zaštitu prava žena“, *Praktikum za rad na klinici za zaštitu prava žena* (ur. N. Petrušić), Niš 2007, 159–160.

ceptom ženskih ljudskih prava i rodne ravnopravnosti, kao i sa fenomenom i pojavnim oblicima polne/rodne diskriminacije. Tokom ovog dela obuke, posebna pažnja pridaje se temama vezanim za zaštitu žena od nasilja u porodici.

Rad na Klinici odvija se kroz tri faze: 1. prijem klijentkinje i intervju; 2. savetovanje; 3. pisanje podnesaka. Za studente je pripremljen poseban Praktikum za rad na klinici za zaštitu prava žena, koji sadrži uputstva za vođenje intervju, savetovanja i sastavljanja podnesaka, izvode iz relevantnih zakona i modele različitih podnesaka. Razvijen je i odgovarajući sistem dokumentovanja rada, a standardi profesionalnog ponašanja svih osoba angažovanih na klinici regulisani su Etičkim kodeksom. Pravilnikom o kriterijumima za izbor klijentkinja utvrđeni su kriterijumi izbor klijentkinja: imovno stanje; porodičnopravni i radnopravni status; ukupan socijalni položaj; konkretna životna situacija; opasnost od eventualne diskriminacije po osnovu nacionalne pripadnosti, pola, jezika, izbegličkog statusa, političkog opredeljenja, verskog ubeđenja; i dr.

Prema godišnjim izveštajima o radu Pravne klinike za zaštitu prava žena u proteklom periodu (januar 2007 – jun 2012), ukupno 443 žene, žrtve nasilja u porodici, diskriminacije i drugih protivpravnih akata, dobile su na Pravnoj klinici besplatnu pravnu pomoć, u vidu pravnih informacija i saveta i sastavljanja tužbi i drugih podnesaka. Međutim, broj pruženih usluga bio je mnogo veći jer je, zbog složenosti pravne situacije u kojoj se nalaze, mnogim ženama bilo potrebno pružiti veći broj pravnih usluga (na primer, davanje pravnih saveta, sastavljanje tužbe, sastavljanje molbe i sl.). Najčešći razlozi za obraćanje klijentkinja Pravnoj klinici bili su: vršenje roditeljskog prava i izdržavanje dece; izmena odluke o vršenju roditeljskog prava i izdržavanju dece; ostvarivanje prava na materijalnu pomoć; utvrđivanje očinstva; podela zajedničke imovine stečene u braku, odnosno vanbračnoj zajednici; izvršenje odluke o viđanju deteta; porodičnopravna zaštita od nasilja u porodici; krivičnopravna zaštita od nasilja u porodici; izvršenje sudske odluke o merama zaštite od nasilja u porodici, itd. Najviše je dato pravnih saveta i pravnih informacija (48,3 % slučajeva), u 45 % slučajeva sastavljene su tužbe, a u 6,7 % slučajeva drugi podnesci: predlog za dozvolu izvršenja, predlog za potpuno lišenje poslovne sposobnosti, zahtev za priznanje strane sudske odluke, i dr. U 3,5 % slučajeva sastavljene su žalbe, dok je u 2,8 % slučajeva sastavljena krivična prijava.<sup>65</sup>

---

<sup>65</sup> S. Konstantinović Vilić, „Edukacija studentkinja/studenata u okviru projekta Pravna klinika za zaštitu prava žena“, *Pravna klinika za zaštitu prava žena*, priručnik (ur. S. Konstantinović Vilić, M. Kostić), Niš 2011, 19.

#### 4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Glavno pitanje obrazovanja u 19. veku i početkom 20. veka bilo je da li obrazovanje treba da bude dostupno ženama. U 19. veku raspravljalo se o tome da li je ženskom umu i telu po „prirodi“ dato da se posveti intelektualnom radu. Za šezdesete godine 20. veka „problem“ je bilo obrazovanje „straćeno“ na žene – koje se zatim udaju, imaju porodicu i potpuno se povlače iz intelektualnog života. Ta pitanja obrazovanja žena na Zapadu, i neka druga na Istoku, sasvim kontekstualno različita, ali u krajnjoj konsekvenci porazna po status žena u društvu, ostala su u sferi započetih rasprava. Umesto da se o njima govori, ona su ostavljana van uticaja društvenog razvoja, jer su, zapravo, u svom mogućem razrešenju, krila srž politike i društvene moći.

Zašto se žene nakon udaje odriču svojih karijera, zašto je i među neudatim, odnosno onima bez dece tako malo onih koje su u prvim redovima intelektualnog života, zašto se nalaze na donjoj lestnici institucionalne hijerarhije u obrazovanju, na kojim su pozicijama u elitnim obrazovnim i naučnim ustanovama – pitanja su koja se postavljaju i traže odgovore. Između dva ženska pokreta i višedecenijskom borbom protiv diskriminacije žena, stanje se, u pravnom i institucionalnom smislu, poboljšava na mukotrpnom putu od retorike ka realnosti.

U savremenim društvima, univerzitetu se nameće obaveza da, svojim obrazovnim sadržajima i metodima i znanjem koje proizvodi, menja društveni kontekst i bude modelar i promoter demokratskih vrednosti, među kojima je i rodna ravnopravnost. Uspešno ostvarivanje ove uloge, pored ostalog, podrazumeva integrisanje rodne perspektive i rodne dimenzije u univerzitetsko obrazovanje. Modeli rodne senzibilizacije univerzitetskog obrazovanja veoma su raznovrsni. Među njima, kako iskustvo pokazuje, dva modela imaju najviše potencijala: ženske/rodne studije i pravne klinike za zaštitu prava žena.

Dugo pod okriljem ženskih feminističkih organizacija i u statusu obrazovne alternative, ženske/rodne studije u Srbiji polako se etabliraju u akademsku sredinu. One su danas snažan podsticaj za kritičko promišljanje aktuelnog rodnog režima i mesta sa kojih se konceptu rodne ravnopravnosti utire put ka stvarnosti. Pravnici/pravnice koji se danas školuju na pravnim fakultetima, i od kojih se očekuje da novousvojene pravne norme o ravnopravnosti polova sprovedu u život, mogu uspešno ostvariti ovu misiju samo ako tokom školovanja budu osposobljeni da prepoznaju i razumeju kategorije polne/rodne nejednakosti i njihovu instrumentalizaciju u pravnoj praksi. Iskustvo je pokazalo da je za ostvarivanje ovog cilja kliničko pravničko obrazovanje veoma uspešna formula. Rešavajući konkretne pravne probleme žena, suočeni sa njihovim autentičnim životnim pričama i isku-

stvima, studentkinje/studenti na najbolji način razumeju sve teškoće sa kojima se one suočavaju u lavirintima pravnog sistema i u stanju su da detektuju sve oblike strukturalne, institucionalne, direktne i indirektne polne/rodne diskriminacije.

## LISTA REFERENCI

### Bibliografske reference

1. Baćević, Jana, Blagojević, Jelisaveta, Duhaček, Daša, Džamonja-Ignjatović, Tamara, Vukasović, Martina, Popović, Dragana, Zaharijević, Adriana, *Analiza rodne dimenzije u visokoškolskom obrazovnom materijalu*, Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu i UNDP, Beograd 2010;
2. Barada, Valerija, Janušie, Julette, Kaše, Biljana, Pešut, Jasmina, *Ženski rodni studiji – integrisanje u hrvatski sveučilišni sustav – studija*, Centar za ženske studije, Zagreb 2002;
3. Claire, Dalton, “Where We Stand: Observations on the Situation of Feminist Legal Thought”, u Olsen, Francis E., *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York Press, New York 1995;
4. Džamonja Ignjatović, Tamara, Žegarac, Nevenka, Popović, Dragana, Duhaček, Daša, „Istraživanje stavova prema rodnoj ravnopravnosti u sistemu visokoškolskog obrazovanja“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 3/2009;
5. Džamonja Ignjatović, Tamara, Popović, Dragana, Duhaček Daša, „Rodna osetljivost u akademskom prostoru: istraživanje stavova premarodnoj ravnopravnosti na Univerzitetu u Beogradu“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 4/2010;
6. Đorić, Gorana, Žunić, Natalija, Obradović Tošić, Tatjana, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost. Analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje*, Mena Group i UNDP, Beograd 2010;
7. Gavrilović, Danijela, „Obrazovanje i edukacija kao preduslov za prevazilaženje teškoća u implementaciji etičkih i pravnih normi rodne ravnopravnosti u društvenoj sredini“, *Temida* 3/2008;
8. Koester-Lossack, Angelika, Tobe, Levin, “Women's Studies in Europe: Conference Reports, Part II“, *NWSA Journal*, Vol. 2, 2/1990;
9. Konstantinović Vilić, Slobodanka, „Edukacija studentkinja/studenata u okviru projekta 'Pravna klinika za zaštitu prava žena'“, *Pravna klinika za zaštitu prava žena*, priručnik (ur. S. Konstantinović Vilić, M. Kostić), Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš 2011;
10. Konstantinović Vilić, Slobodanka, Petrušić, Nevena, Žunić, Natalija, „Ženske/rodne studije – integracija u nastavni plan i program osnovnih

- pravnih studija“, *Pravne studije roda*, Zbirka radova, Pravni fakultet u Nišu, Niš 2007;
11. Kostić, Miomira, „Pravna klinika kao metod nastave i pružanja besplatne pravne pomoći“, *Socijalna misao* 1/2010;
  12. Lazić, Miroslav, „Razvoj i funkcije pravnih klinika“, *Praktično obrazovanje pravnika* (ur. M. Lazić), Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu, Niš 2003;
  13. Horhannisian, Lusine, „Clinical Legal Education and Bologna process“, *PILI Papers* 1/2006;
  14. Mršević, Zorica, *Ka demokratskom društvu – rodna ravnopravnost*, Institut društvenih nauka, Beograd 2011;
  15. Mršević, Zorica, *Ženska prava u međunarodnom pravu*, III izmenjeno i dopunjeno izdanje, Haški parlament građana, Udružene žene, Banja Luka 2000;
  16. Novi društveni ugovor između žena i muškaraca: uloga obrazovanja, Savet Evrope, Strazbur 2002;
  17. Pajvančić, Marijana, Petrušić, Nevena, Jašarević, Senad, *Komentar Zakona o ravnopravnosti polova*, Centar modernih veština, Beograd 2010;
  18. Papić, Žarana, *Sociologija i feminizam*, Istraživačko-izdavački centar SSO, Beograd 1989;
  19. Pavlović, Vukašin, *Društveni pokreti i promene*, Udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka, Beograd 2003;
  20. Petrušić, Nevena, „Praćenje primene Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW)“, *Izveštavanje po Konvenciji o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženama*, Zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad 2007;
  21. Petrušić, Nevena, Konstantinović Vilić, Slobodanka, Žunić, Natalija, „Pravna klinika – metod učenja i rodnog senzibilisanja studentkinja/studenata prava“, *Temida* 3/2008;
  22. Petrušić, Nevena, *Istraživanje mogućnosti i kapaciteta pravnih klinika za uključivanje u institucionalni sistem besplatne pravne pomoći*, International Conference „Creating an effective and sustainable free legal aid system in Serbia“, Belgrade 28-29 June 2007;
  23. Petrušić, Nevena, „Obeležja kliničkih metoda pravničkog obrazovanja“, *Praktično obrazovanje pravnika* (ur. M. Lazić), Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu, Niš 2003;
  24. Popović, Dragana, Duhaček, Daša, „Od ciriškog kruga do studija roda: rodna ravnopravnost i visoko obrazovanje u Srbiji“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 3/2009;
  25. *Praktikum za rad na klinici za zaštitu prava žena* (ur. N. Petrušić), Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš 2007;
  26. Savić, Svenka, Konstantinović Vilić, Slobodanka, Petrušić, Nevena, „Jezik zakona – karakteristike i rodna perspektiva“, *Pravo i jezik* (prir. M. Mićović), Pravni fakultet u Kragujevcu, Kragujevac 2006;

27. Stjepanović Zaharijevski, Dragana, Gavrilović, Danijela, Petrušić, Nevena, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost, Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*, Mena Group i UNDP, Beograd 2010.

#### Pravni izvori i dokumenti

1. Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama, Uprava za rodnu ravnopravnost, Ministarstvo rada i socijalne politike, Beograd 2012;
2. Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti 2008–2014, *Sl. glasnik R. Srbije*, br. 15/09;
3. Zakon o ravnopravnosti polova, *Sl. glasnik R. Srbije*, br. 104/09;
4. Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, *Sl. glasnik R. Srbije*, br. 72/09;
5. Zakon o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima, *Sl. glasnik R. Srbije*, br. 72/09.
6. The European Higher Education Area – Joint Declaration of the European Ministers of Education, 19. 6. 1999.

*Professor Nevena Petrušić, LL.D.*

*Professor Slobodanka Konstantinović Vilić, LL.D.*

Faculty of Law,  
University of Niš

## MODELS OF GENDER SENSITIZATION OF LAWYERS EDUCATION

### *Summary*

In modern societies, especially in transitional ones, such as our own, university is under an obligation to change the social context through activities and promote new social values. One of these values is gender equality – a universal standard of all democratic societies, a key determinant of the social development strategy in the twenty-first century and an indicator of the achieved level of human rights development. Taking into consideration that university education is a channel by means of which social values are transmitted and one of the most powerful instruments of social changes, achieving gender equality is not possible without integrating a gender perspective into its curricula.

Models of gender sensitization of lawyers' education which are applied in comparative educational practice are manifold. This paper analyses two of these models: the legal clinic for women's rights and women's-

/gender studies, which have recently been developed at certain law faculties in Serbia.

The legal clinic for women's rights is a specific educational programme and a method of learning through experience and adopting knowledge about discrimination against women in all its forms and social contexts. As opposed to classical and traditional educational methods that dominate university teaching, legal clinics are an alternative method, based on a new idea of education which focuses on acquiring practically applicable knowledge. Clinical methods of lawyers' education are based on a completely different educational paradigm because, in comparison to the process of lawyers' classical education which follows the principle „from theory to practice“, these methods have a completely opposite direction. Namely, by solving particular legal problems of women in private and public spheres, students identify which theoretical knowledge is necessary, acquire the knowledge on their own, and then apply it in practice. Faced with authentic life stories and problems of women, students understand real social life in the best possible way and all types of structural, institutional, indirect and direct discrimination against women.

The second model of integrating a gender perspective into university education is women's/gender studies which have been established in the majority of European universities in the last ten years or so. Experiences show that women's/gender studies are powerful centers of promoting a policy of sexual/gender equality and equal possibilities for women and men at the level of higher education. They have had a significant impact even outside the educational system on the relations of power, politics and legislation. The recognition of women's studies is part of modern tendencies of European higher education which is especially important for Southeast Europe which has only recently started participating in the reform processes of university education. In the European documents, women's/gender studies are, due to their interdisciplinary and multicultural nature, seen as an initiator of a critical awareness of European social politics, and a scientific field of strategic importance for transformation of higher education and the whole society.

**Key words:** *Gender equality; University education; Gender sensitization.*